

ПОТРОШЕНЕ РЕЧИ.

*Имаћемо постеље пуне мириса лаких,
Дивана дубоких као гробови,
И цвећа гудног на етажерима
Процвалог за нас под небом летшим.*

БОДЛЕР.

1.

Грађани Слануше и Пашановца згледаше се од чуда кад два мајстора почеше да разваљују ограду на Толовим Зидинама. Године су прошле, хиљадама деце родило се, одрасло, оженило се и умрло, а нико их не додирну, не помисли да на њима шта озида.

Зидао их је неки Толе, одмах пошто су Турци истерани из Града, чије развалине стоје још на једној одвисној стени поред вароши. Толе је хтео сазидати нешто дотле невиђено, нешто што је требало одговарати великим надама тога доба кад се мислило »од мора па све до карпатских гора«. Изабрао је крајњу тачку Пашановца, једно брдашце, које је готово у средини вароши, а опет је целу надвишава. Новац је потрошио док је брдо сасекао. После га је подзидао најлепшим каменом тесаником, поплочао двориште, подигао бунар на шмрк, сазидао дивне степенице као у двору; ископао подруме чак под улицу, ударио темеље широке као град, оградно то дотле невиђеном гвозденом оградом са копљима, па кад је хтео на темељима да подигне кућу, нестало му новаца. И Толе застао. Грађани су збијали шалу, смејали се, и то је једино добро што се отуд видело. Ти савршени темељи без куће стоје неплодни, зарасли у коров, од кнез-Михајловог времена па до наших дана. Нико више не води рачуна о њима. Само, увече, жене и деца клоне се од овог места као од проклетства.

Био је понедељак, кад се у овим местима имало мало посла, те су се ту искупљале механџије, трговчићи, покоји занатлија, и распитивали се какво је то чудо. Два мајстора су радила вредно, онако како се то може кад је зидар у исти мах дунђерин, калдрмџија, ћерамџија и молер. Погодили су посао ђутуре, па им није било до докона разговора, него су чистили коров, мерили затегнутом кананом, тестерили греде и закуцавали даске. На питања шта раде они би набусито одговарали: »Ај', гледај своја посла!« — или уопште нису ништа говорили.

Тек доцније неко примети једног младића, који је стајао мирно, није питао ништа, додавао мајсторима час кесу с ексерима, час који алат, а није био из места.

Овај млади човек носио је на себи плаво одело, шешир кицошки, кравату од кинеске свиле, чије крајеве је планински ветар забацивао преко рамена. Имао је дугу косу. Капут је закопчавао на последње дугме. Лице му је било одвише нежно, руке мале, беле, а очи замишљене и мутне. Кад би нешто рекао мајсторима, глас му није био сигуран, и лице би му облило неко чудно руменило, готово плаво.

Да га је посматрао какав лекар, помислио би да је овај млади човек наклоњен тешким болестима. Међутим, у групи радозналих маловарошана који су мерили странца није било доктора. То су били људи који се не брину за наклоности, за будуће патње, већ обичан свет који живи за данас, који се стара за најпрече потребе и води рачуна само о томе како се зарађује хлеб. И они су погађали шта ће овом младићу тај дућан: један је тврдио да је комендијаш, други посластичар, а трећи фотограф.

Овај последњи се није преварио. То је био нови фотограф за град Ужице и околину, Младен Бркић.

Појава фотографа у тој вароши, где је овај занат припадао још царству чуда, био је догађај за све. Грађани су се препирали да ли ће се тај посао рентирати, школе се спремале да се по разредима фотографшишу, варошка интелигенција се сећала о мрачним коморама и расправљала теорије светлости, жене су загледале витак стас овог нежног странца, а девојке су уздисале за краватом од кинеске свиле. Нико у вароши више није био интересантнији од новог фотографа, па се једно време само о њему говорило, мада му се добро ни имена није знало.

Неки шаљивчина назва га »наш дворски фотограф«. И реч Дворски му оста, јер је Младен био доиста дворски и народни, чувен и једини, први фотограф ужички уопште откако је камен ударен у овом забаченом месту поред Ђетиње. Доцније су му заборавили његово крштено име. Шта више, неки су мислили да му је Дворски презиме, те га нису сматрали за Србина него за Пољака, Чеха, за Швабу једном речи.

Као што је то обичај у овој паланци, где један фијакер чини догађај, а долазак једног странца целу епоху, све се жене заљубише у њега.

У лепо скројеном оделу, са шеширом немарно забаченим, витак и умиљат, Младен Бркић је пролазио улицама леп као млад пас.

— Ју, како је феш! — шапнула би кона кони кад би угледале Дворског.

— Нека га Бог поживи мајци кад га је онако лијепог родила! — додала би нека трећа на сав глас да ју је и сам млади човек могао чути.

Али, Младен је остајао хладан. Гледао је своја посла, којег је имао пуне руке. Сем тога, видео је брзо да не може много рачунати на ове речите срдачности. Кад је морао да се обрати некоме за ову или ону помоћ, да му се нађе момак или позајми чекић, ови маловарошани су слегали раменима, ошљарили, купили се око њега, давали непотребне савете и разилазили би се чим би се њихова ситна радозналост заситила. Што је још горе било, крали су му на мери, потуривали рђаве ствари и наплаћивали двапут више него другом.

Он то није хтео приметити никоме, јер је био учтив, од оне велике учтивости која иде на сопствену штету; био је лепо са сваким, улазио је у њихова друштва, избегавао да се меша у њихове зађевице и локалне амбиције. Нико није могао ни сањати да је овај млади човек, тако споља задовољан, већ првих дана изгубио вољу на њихову паланку, за коју кажу да је и Бог заборавља. Бркић је хтео викнути: »Збогом, писаћу ти!« свим тим новим лицима, тако ружним у својој простоти, тако простим у своме плитком непоштењу, али је тада млади човек понављао оно што је рекао самом себи кад је полазио из Београда:

— Ја морам тамо бити. Рекли су ми да тамо будем! — и онда је остајао, облетао око својих мајстора, помагао их, позикивао им, и једва их убедио да на дућану намалају: *Фотографија*, а не: *вотографија*.

У тим данима нашао му се на руди Машан Црногорац, један од оних људи који живе без великих брига, помало социјалишту, остају вечито млади, дочекују и испраћају гимназиске генерације, хоће да потрче за свакога, воле добру шалу, живе и умиру сиромаси. Машан је држао дућан такође ту, на Слануши, правио пар ципела у месец дана каквом ћаку за јевтине паре, наглављивао чизме жандармима, иначе крпио радницима, сиротињи. Кад би зарадио толико колико је мислио да је довољно за мајку и њега, за *»Радничке новине«*, покоји агитациони спис или прилог, бацао би се стаклићима за сељаком, викао: *»Испнаде ти новац, рођаче«*, задиркивао се са другим еснафима, или би метнуо столицу на праг, и окупио око себе ћаке из најстаријег разреда, шетао с њима, започињао крупне разговоре и помагао им да испадну озбиљни у њиховим седамнаестим годинама.

Тај Машан, и још један ћак, неки Живко Богатинчевић, који је упркос своме презимену био такође сиромас и социјалиста, иначе опаљеног лица, развијених костију, оштра погледа, син једног ковача испод Града, помогоше Бркићу да се смести, нађе собу, уреди дућан, те најзад изиђоше плакате по вароши да је отворена фотографска радња која *»стоји на услузи п. п. грађанству са својом израдом слика у свим форматима, као: визит, кабинет, и по најновијој методи.«*

2.

Лето је освајало.

Сунце је пекло по улицама. Развијено дрвеће је бледело на његовом сјају и опуштало грање. Као црква, Ужице је било ћутљиво и тужно. Тек ако нешто оживи око подне кад се пуне канцеларије и школе. Особито Липу закрчи тада један занимљив свет: то су ученице из Радничке школе. Младе, већ девојке, у јаким паланачким бојама, оне су излазиле из школе: најпре млађе, готово деца, без намештања у хаљинама, без тражене фризура, па онда мало старије, са још кратком сукњом

и витицом низ леђа, али већ сјајна ока, пуних груди, заводљиве косе, и тек онда најстарије, једре планинске девојке, без мидера, те им је снага слободна под црном кецељом која више показује него што скрива, развијених рамена, оштра хода, црних веђа, руменила у лицу и дискретних осмеха.

Последње су излазиле две девојке, нешто другаче од осталих: без јаких боја, с крагном око врата, с маншетама на рукама, са блузом на дугмета која имитира капут, без много рада у рукама и са покојом књигом која се по корицама распознавала да није удбеник. Оне се нису мешале међу друге; па и кад би их нека другарица нешто запитала, одговарале би кратко и изостале би још два корака.

Једна од њих две: вижљавија, са сенком неке неодређене досаде у очима, Даница, била је ћерка једног од богатијих ужичких грађана, познатог ракиског трговца на Доњој чаршији, Веселина Јевђовића. Она није била лепа, јер је била и сувише здрава. Али је њој лепо стајао тај израз досаде као контраст целом њеном телу. Друга девојка, Цаја, била је чиновничко дете, од оних ужичких чиновника који су могли претурити преко главе једну годину службе у овој паланачкој пустоши, па после остали, одрекли се даљих амбиција, привикли се локалним навикама, научили јужни дијалекат, оженили се и ородили у вароши, те себе не разликују од мештана, а ни ови од њих. Обе девојке су училе заједно гимназију, па у четвртном разреду, кад се забранило да девојке уче даље са мушкарцима, родитељи их нису хтели слати у Београд на продужење гимназије, него их уписали у Радничку школу.

У тој школи је друштво било промењено: девојке са основном школом, с народним појмовима, где су хоризонти уски, па се мисли да је и сам Господ Бог Ужичанин. Две гимназисткиње су се осећале као изгнане. Нарочито Даница, која је поред свога здравља волела снове, приче, књиге, један шири живот него што се могао наћи ту, међу простим маловарошким девојкама, готово сељанкама. Од тога тренутка она се здружила са Цајом још више, те се нису раздвајале ван куће.

Оне су ишле полако и говориле тихо.

— Живко ми каже, — рече Цаја, — да је Дворски врло учен човек, чита много, свршио је гимназију, био је на филозофији...

— Па што је дошао за фотograфа? — прекиде је радознало Даница.

— Вели, научио је фотograфију сам. Још му је рекао једном приликом да ће продужити школу може бити... а може бити да не.

— Откуд баш овамо да дође.

— Не знам. Можда што код нас нема фотograфа.

— А где су му родитељи? — запиткивала је Даница и даље, не кријући да се интересује за Дворског.

— Умрли су му.

— И отац и мајка? — изненади се девојка, готово у неверици.

— Живко ми рече да Дворски уопште не воли да говори о себи, али је једном рекао да оца није запамтио, а мајку је изгубио скоро... пре годину дана.

Оне беху стигле на Стару пијацу, где се сустичу све главне улице овог провинциског места. Девојке спазисхе Живка и Младена како силазе са Слануше.

Живко је обема девојкама био друг из гимназије. Са Цајом је био још комшија, кућа до куће, те се познавали још ближе. Млада девојка је волела његову критику данашњег друштва, разлагања о будућности, и свети занос који би запламтео у очима овог планинца, врло одушевљеног, недодирнутог разочарењем од неуспеха, разликом између хтети и моћи.

Гимназист поздрави дубоко своје другарице, са оном помпом која се чини само у годинама кад се поздрави тек почињу да разумевају, кад се у скидање шешира међу све наклоности, жеље, осећања и наде. Младен се такође јави... нешто немарно, као по дужности, јер није познавао Живкове познанице, али његов поглед ипак прелете преко њих обадве.

Даница се учини да се овај поглед задржа на њој нешто више, те поцрвене до слепоочница.

Она је већ слушала за Дворског и познала га пре него што јој га је ико показао. Овај нежни цвет београдских голети допдао јој се чудно. Он јој је доносио мирис из мутних хоризоната које је она себи претстављала за свет даљи од места у којем се родила, одрасла и ниједног га дана не оставила. Забрана да посећује гимназију огорчила ју је на њену варош и још више јој развила склоност за сањањем о свету који живи у срећни-

јим крајевима, где има железница, лађа, где се иде у позориште, на концерте и где се срећу непозната лица. У очевој кући није налазила утехе: старинска кућа са укореним навикама, примитивним животом и презривим осмехом на све што је ван ње; отац себичан, мрачних расположења, одан ракији, готово тиранин; мајка утучена очевом самовољом, измучена многим рађањима и задовољна ако се може да накинђури о каквом већем празнику.

Нови фотограф је био тога дана свршио прве поруџбине. Други на његовом месту осетио би се већ задовољан, срећан, али се он подавао некој грозничавој меланхолији, која се осећа кад се човек нађе у новом месту где још ништа од себе не види. И млади човек осети готово захвалност према овим госпођицама које су биле можда прве девојке којима је он скинуо шешир откако је дошао у Ужице.

Нарочито му се Даница свиде, те он упита Богатинчевића ко је та девојка.

Овом великом детету, одгурнутом далеко од Београда, Даница је пала у очи прво по њеној панами, која је лепо доликовала њеној мушкобањастој ношњи, готово реткост за варош. Тек доцније је приметио свежину ове брдске цуре, одрасле у мирису вење, у кући где се пеку по неколико хлебова на дан и дочекује дубока старост. Косу је имала суву као од метала, обрве изразите, чело високо, уста влажна као располовљена воћка. Образи су јој горели као потпаљени, врат јој је излазио из отворене летње блузе го, мек и округлао као у птице. А под блузом дрхтао цео један свет здравља, нестрпљења и носталгије да не прецвета у овој пустињи, румен и невесео као планински јоргован.

Живко је продужавао расправљати неко друштво питање, употребљавајући за њ готове законе из природних наука, док је Младен изазивао у себи портрет брдске девојке која се изненадно појавила пред њим и више му није силазила с ума.

— Не . . . не! Шта ја ово чиним! — говорио је он у себи. — Мени је све то забрањено . . . као и дуван, као каџана, школа, живот у престоници. Зашто сам онда долазио у Ужице?

Он се напрезао да се отресе од ове слике као од каквог привиђења. Али, није успевао. Изненадно усред неког посла,

без икаквог нарочитог повода, залепршао би му се у мислима један прамен ове металне косе, и млади човек би се стресао.

— Шта је ово мени? — питао се тада. — Јесам ли ја дошао овде да се заљубљујем у паланачке девојке... и нашто онда овај занат, сва мука око ове радње?

Бркић је био човек који има енергије, нарочито оне српске плаховите енергије, често пута јаке као гром, али која траје само извесно време и без неке особите системе. Савлађивао је ово пријатно осећање које му је ровило по души, угушивао брижљиво да не букне као пожар, који је предосећао у својим двадесетим годинама, и тако лишен сваке нежности.

Па ипак му је било пријатно да сретне Даницу, особито кад би био у друштву са Живком, те ју је могао да поздрави. Скидајући свој шешир пред овом девојком, рођеном за живот, њему се чинило да се приближује том узбудљивом свету сакривеном под глатку материју блузе, да се увлачи у забрањене регионе једног срећнијег живота и да дише много лакше својим грудима тако плитким, остављеним у наслеђе од оца кога није познао и мајке која је рано умрла.

3.

Преко пута Даничине куће била је једна радња, један од оних маловарошких дућана који се зову просто *трговина* и где се може купити све: кило соли и разне вунице, десет пара бонбона и сламни шешир. Најстарији калфа, Спасоје, родом из оближњег села, држао је целу радњу у својој руци, јер је он умео најбоље тапшати сељака по рамену и клети се с њим у све свеце у календару, ударити тегом у теразије тако да испадне крива мера, а муштерија да помисли да му је измерено више, правити комплименте варошким девојкама и потурити им избледео штоф под именом најмодерније боје; а кад нема посла, нико није умео лепше изићи пред дућан, метнути десну руку на леђа и шетати задовољно, поносито као паун.

Од свих девојака, Спасоје се трудио највише око газда Веселинове Данице. Он је био смео и тврдоглав горштак, Ужичанин, који не зна за препреке кад једанпут науми што хоће. Даница је била из једне од првих трговачких кућа. Она му је требала да крунише његову трговачку каријеру: допуни му

капитал, уведе га у фамилију газда-Веселинову и посвети га за варошанина. Стога није остављао ништа што му је могло стећи њене милости: јављао јој првој о новитетима који су стигли у радњу, попуштао јој на мери, нудио јој робу испод цене, клањао се дубоко, осмех му допирао до ушију, и сав се претварао у шећер.

Али се Даница није обазирала на ове услужности. Чак јој је био досадан овај јучерашњи сељак, који је додуше умео да копира манире, али им није знао мере, па му је долазила у дућан ретко, можда само кад не би могла купити на другом месту то што би хтела.

Спасоју се већ било досадило служити туђег газду. Сем тога, било је опасно чекати: Даница се била развила већ у девојку; први чиновнички могао му је »изврнути чанак«. Стога намисли да ове године сврши ствар.

Није смео да ради преко газда-Веселина; плашио се од њега још откад га је видео први пут као шегрт: натмурена погледа, подбулих очију, избријане браде и тешка хода као медвед. Стога Спасоје изабра модеран пут, преко девојке.

— Та, и ја сам модеран човек! — помислио је Спасоје, — а не ко тај туде диброња што живи још по турски.

Доиста, млади калфа носио је немачко одело, имао сат и ланац, био члан Трговачке омладине, дружио се са ђацима, и понеким чиновницима говорио *ти*. По свом друштву личио је донекле на Машана Црногорца, али је Машан остајао и даље радник, док се Спасоје трудио да буде нешто више, да изиђе из себе, стече друго понашање, да не говори јужним дијалектом, једном речи да постане оно што се у народу зове »господин«.

Лето је већ пролазило, а он је остајао још стално на једном истом месту.

— Напред, рђо! — пребацивао је Спасоје самом себи.

Сад му се указивала једна згодна прилика, кад је могао прићи ближе девојци: теферич на Усековање.

То је био један дан о којем се дуго говори унапред, који се очекује готово као Божић и Ускрс, а који киша обично поквири тако да о томе постоји једна локална пословица.

Тога Светог Јована дан је био изузетно леп.

Народ се састаје у Ади. То је једна врста острва у Ђетињи, засађеног врбама, дудовима и покојом липом. У средини острва

се подиже једна механа, као што су све наше друмске механе, »по плану«, са широком настрешницом, на стубове, калдрмом пред вратима и једним ладњаком.

Сељаци су се држали ту, пред кафаном, док су грађани играли одвојено, иза кафане, у башти.

Било је много света. Свако се обукао што је могао боље. Чаругџиски момци су метнули нове фермене, дивно украшене гајтанима, девојке су разаципале своје разнобојне сунцобране, жене извртале главу да им се види тепелук или нова превеза. Цигани су свирали као без душе. Фармацајт из нове апотеке, у плитким ципелама и рукама у џепу, шетао се скептички. Супленти из гимназије кришом су обилазили око женскиња. *Полицаја* је држао батину »на готов' с'«, да интервенише на први *немир*. Кмет је гладио браду. Али је победу носио калфа Спасоје, који је био свуда и на сваком месту.

Он је на себи имао доста лепе хаљине од штофа у зеленој боји, која је тада била у моди. Још је могао бити »шик« да није имао очајно црвену пантљику око шешира и врат кратак као у вепра. Те тако здепаст, притворних малих очију, са осмехом сопствене величине, развученим до иза врата, личио је у своме »костиму« на сеоског певца.

Спасоје је водио коло, био кеџ, развађао посвађене, умиривао узнемирене, викао на Цигане, ласкао *полицаји*, а кад год је доспевао, облетао је око Данице, хтео да је »части« колачима, »занимао« ју је, стално се извињавао, погрешно изговарао стране речи којима је изобиловао, правио пошалице на рачун занатлија, и смејао се самом себи.

Даница га је данас трпела. Чак му је затражила чашу воде. Спасоје ју је, сав срећан, донео са најхладнијег извора, чак преко реке, и тако брзо да су по чаши још цуриле замагљене капљице.

У урођеној женској особини да крије своја осећања, Даница је употребљавала овога момка да може, неопажена, слободно погледати Дворског, који је усред овог разноликог друштва од ђака, интелегентнијих радника и млађих чиновника, стајао сам и тужан.

Звуци ћеманета, куцање чаша, дечја дрека, пуцање из пиштоља и све ово народно весеље утицало је на младог Београђанина чудно, као на изгнаника. Ко зна на шта је мислило ово

велико дете дугих београдских улица, тако осамљено у пуној провинцији, кад му ни присуство девојке којој је симпатисао није растеривало црн облак мисли? Да ли је мислио на Београд, на његов ускомешан живот пун супротности... или на оца кога није познао, на мајку која је умрла врло млада, на ову девојку која је стајала пред њим са снагом пуном као брдо... или на ову светковину, на идућу годину, на шта ће после бити... да ли ће то он још некад видети — или на све то укупно?

Острво је дрхтало од позног зеленила отаве. По њему је сунце разливало своју топлу светлост, као да је хтело да увери свет да још није крај свету.

Живко повуче Дворског за рукав:

— Ајдемо у коло. Сви се хватају.

Цигани су свирали »жокоњеште«. Коло је водио Спасоје.

Како је коло било тек почело, били су се ухватили само мушкарци. Леса младих људи кретала се правилно, живо и лепо, нога за ногом, раме за раменом, час налево, час надесно.

Дворски осети такође жељу да се изједначи са овим веселим планинским момцима; поправи своју кравату од кинеске свиле и поскочи за Живком.

Кад га виде у колу, Даница задрхта. Без премишљања шта ће бити даље, она остави руку своје другарице и ухвати се до фотографа.

Коло се кретало врло живо. Оближња липа је мирисала. Бркић је осећао у својој руци топлу шаку девојчипу, и очи му се замагљавале. Неко викну:

— Браво, Дворски, *из'ем* ти машну!

Цигани су махали рукама и ногама, коло је одмицало у дубину баште... под врбу, у неку влажну траву, и млади човек не чу кад музика преста.

Кад се освести, он виде како свет трчи оном месту где је коло почело; мараме се лепршале око вратова, чист ваздух треперио, а он стоји далеко од свега тога света, држећи непрестано Даницу за руку.

Они осташе један тренутак тако једно до другог. Сунце је сијало иза њихових леђа и пред њима простирало две њихове сенке, које су дрхтале и додиривале се.

И све тако, не пуштајући руку из руке, они су шапутали једно другом бесмислене речи: »Како сте?«... »Како се проводите?«

Цела њихова историја: ове бескорисне, изгубљене речи у неравнцастој светлости предвечерја!

Свако од њих двоје било је једно за друго сирота мала интересантност. Младен је био девојци наставак прекинутих снова из гимназије, благ дах из неког непознатог, готово чаробног живота који се расцветавоао даље од Сариха Осоја... тамо откуда је водио пут из Србије, из Београда; он јој је био као неки доказ да ће се једном отрести очеве куће где је отац смео да ради све: да грди жену, туче децу и момке, док остала чељад живе тупо, само за њега и бесправно као робље. Даница је опет била младом човеку онај живот који су му стално забрањивали: бујан живот по инстинкту, живот здравља. Забрањивали су му игру с децом, излазак по заласку сунца, другарска весеља, дувач, па, најзад, забранили му и живљење у Београду. Његов живот је био досадан списак горњих капута, шалова око врата, вунених чарапа, разних тејева и страха од назеба. Друго за њега није ништа постојало, нити му се догађало. Па и ако би му се штогод догодило, он би то једва запажао.

У нејасној маси света, Даница примети Спасојеву главу, с пакосним очима и развученим осмехом до ушију. Њу ледну нешто непријатно.

— Хајдемо, господин-Бркићу, — рече му она, готово поверљиво, и полако извуче руку. — Тражиће ме.

Бркић није приметио Спасоја. Он је видео само нејасне контуре народа и неке бекрије... бећаре којих у Ужицу има много. Ови људи проводили су се за себе, поваљени по трави, са једном великом чутуром, и певали тихо, разнежено, ону старинску песму где сто срца плачу у простим стиховима:

*Труни, вени, мој зелени јазлузе,
Труну руке које су га везле.*

Ова носталгична песма враћала је човеку одјек Даничиних речи: »Хајдемо, господин-Бркићу!«. И он осети једну дубоку поверљивост у тих неколико речи, речи простих, безначајних, а благих као неки мирис. Он осети да се тада нешто важно дого-

дило у његовом животу... нешто што се дотле никад није догађало.

— Али, ја не смем тако... мени је то забрањено, — прође једна хладна мисао кроз главу младићеву.

Шта је мисао поред срца? Девојка која је ишла поред њега била је лена, блиска, своја, заносна као искушење.

Обузет овим супротностима, Бркић је корачао у народ, у свет, несигуран, без вере, као морнар који броди непознатим обалама.

4.

Одмах после тога Светог Јована прочу се у вароши да је Дворски туберкулозан, јектичав, како се то тамо каже. Та крилата реч му одузе варошку наклоност онако брзо како ју је стекао. Они исти грађани који су се наметали да буду у његовом друштву сад су избегавали његов сто; оне девојке које су разбијале прозор кад је он пролазио улицом сад су га гледале испод ока, испитивачки, помало сажаливо, а жене које су гласно молиле Бога да га поживи кад је тако леп шаптале су значајно кад га виде. Само још Машан Црногорац и Живко Богатинчевић остајали су верно уз сиротог младића и трудили се да оборе ову новост.

У први мах Дворски не примети промену која је настала у вароши. Али, то није дуго трајало: паланчани нити су сувише дубоки нити деликатни да то могу сакрити од онога кога се тиче. А и сам Дворски, као и сви људи дотакнути овом болешћу, имао је развијено чуло опажања, те чести савети, стална избегавања, дошаптавања око њега, не прођоше му незапажени.

— Шта је овим људима, Машане? — упита он Црногорца једног дана.

— Што се свет склања од мене, Живко, као да сам окужен? — упита он други пут гимназиста.

Кад ни од једног не доби прецизан одговор, њему би све јасно.

— Варош зна да сам болестан... да сам дошао овде да се лечим, — прође кратка мисао кроз главу несрећног младића.

Само, ко то сазнаде, ко то донесе у ову варош тако далеку од Београда? Он се никад није накашљао; ни пред ким се није

пожалио, није рекао од чега су му умрли родитељи. Своје зло је крио дубоко у себи. Јер су у Бркићу била два човека: један који се показује свету, лак, приступачан, са краватом од кинеске свиле, готово баналан, а други — непознат, сакривен у дубину душе, егоист, мрзовољан, који не зна ни за шта друго до за ту болест и борбу за голи живот, неумољив, диваљ, без скрупула, и савестан до педантерије да ту болест сакрије и спречи.

И до Данице су допрли ови гласови. Али, она није веровала . . . она није хтела веровати. Њој је била јасна једна ствар: калфа Спасоје био их је спазио онако блиске једно другоме; погодио је да му је Дворски противник, те му нашао . . . измислио ову ману кад другу није могао.

Средство је било страшно и погађало право у циљ.

У потреби чисто женској да утеши човека који јој је близак, Даница се реши да види Младена, ма по цену да буде компромитована.

То се десило једног обичног, врло прозаичног дана, кад су на празној варошкој пијаци дремала два три планинска коњића под бременим дрва. Бркић је копирао слику двојице жандарма, »у цело«, с укоченим очима и десном руком закаченом за копоран. Кад Даница, у друштву с Цајом, уђе у »Фотографију«, млади човек се изненади као да се ова барака осветли неком натприродном светлошћу.

Даница је бирала формат, решавала се око позе, није говорила много, понашала се искрено, као пријатељица и неприметно мерила оком где се налази.

»Фотографија« је била једна шатра од нерендисаних дасака са прозором на крову. Намештај је био скроман: два три платна која су претстављала неке стубове у башти . . . у ходнику, шта ли! И један округао сточић на једној нози, апарат покривен црном чојом, неколико столица и два три рама са несигурним фотографијама, у којима се један аматер трудио да постане занатлија.

— Не виђате се, госпођице? — усуди се Дворски, завлачећи главу под црну чоју апарата.

— Ви ређе пролазите нашим сокаком, — нехотице се охрабри Даница.

И кад се сврши са фотографисањем, они су већ били пријатељи.

Доцније, кад год би улучила прилику, Даница би говорила како се фотографисала, и да је лаж да је Дворски болестан.

— Али, она болесна боја? . . . — примећивали су јој.

— Болесна боја . . . болест! Ко није болестан? — преседала би Даница накратко. — Овде, у нашој вароши, здрав човек може да умре од досаде и монотоније.

5.

Млади човек је отсад виђао чешће ову девојку, пред кућом, на прозору или кад излази из школе. Али му то није било доста. Потреба да пође истим путем куда и сви други, жеља да осети дотле некушана осећања женске симпатије пекла га је и шаптала му да тражи састанке с Данипом . . . не честе, него једанпут два у недељи, да јој каже коју реч као у Ади . . . као кад ју је фотографисао.

Ово је било тешко, готово немогуће. Девојка је излазила ретко из куће, још ређе излазила у једну очајну улицу, испуњену неугледним дућанима и једноспратним кућама, коју млади свет у јадном Ужицу зове глупим именом »жорзо«!

Незадовољан тако, лутао је једног дана са Живком кроз Градску малу, која га је изузетно занимала више од других крајева ужичких. То је било старо Ужице, заостало из турског, а можда и ранијег доба, где на улицама мало што има сем зида од ћерпича, а унутра су куће и кућерци, са широким стрејама и ниским прозорима, сазиданим од пружа и блата, а око њих врт и авлија с хладовином од винове лозе, каквом воћком, цвећем. Мало се види разлике међу богатијом и сиромашнијом кућом. Тек пред неким већим имањем уздижу се тополе, да обележе нешто веће, господственије. Идући тако кроз овај крај где се град стапа са селом, они избише пред Цајину кућу, нешто већу од осталих, али исто тако обојену бојом од црвене земље, покривену шаповцима, са бусеном чуваркуће на слемену и натрулим доксатом, увијеним у лозу чардаклију, која никад не сазрева због ране слане у овим брдима.

Поред бунара, у неком плавом цвећу које је умирало у сувоћи септембарског сунца, стајали су Цаја и Даница.

— Шта радите? — упита их Живко и застаде.

Разговор се започе о времену, о томе јесењем дану који је својом светлошћу опомињао на пролеће, а био невесео као погреб, о томе правом цвећу без зеленила . . . о њима самима.

Девојке им се придружише.

— До на ћошак! — рече Цаја.

И они пођоше сви четворо, онако без нарочите намере, једном уском улицом, између једног зида и једног плота . . . даље, ван вароши, којој је уосталом ту био крај.

Цаја и Живко започеше разговор о неком друштвеном питању. Млада девојка, чиновничко дете, које је имало нешто више слободе него трговачка кћи, волела је политику, али није била социјалист. Она је зазирала од те речи, још бунтовничке у нашим паланкама, и опирала се песимистички оптимизму свога школског друга. Сем тога, страх ју је било да он и сувише далеко не оде тим несигурним стазама, јер су се волели и они... овако као Младен и Даница, ако је то љубав где се никад не погледа око у око, где се рука не стегне, него се троше речи, речи просте, али слатке, речи скупе, без спомена о срцу, али пуне дрхтања, речи неме, створене од уздаха и пољубаца.

Пут је остављао варошке куће и једном голом косом водио у разваљен ужички Град. Цаја и Живко, занесени у своје теорије, продужише још даље: иза града, у клисуру, где се Ђетиња једва пробијала, у пустињу, где се пут једва назирао, у дивља, ничим недодирнута брда, која су оживљавали инсекти, чудна флора од руја и кржљавих јасенова и ситне отровне змије са рошчићем на глави.

Даница и Младен задржаше се на Граду.

То је гола, једноставна чиновска стена, која се одваја од осталог масива усред клисуре и готово је затвара. Она доминира целом вароши и види се одасвуда. Изгледа да су још Римљани оценили важност овог места и ударили прве темеље кастелу. Доцније је ту становала средњовековна властела. Ту је слеplен Никола Алтомановић. Турци су поклањали нарочиту пажњу Ужицу, јер им је требало због Босне, и необично су ценили ову тврђаву. Кара-Ђорђе га је јуначки освојио, напавши га са све четири стране, о чему има једна лепа локална песма која почиње стиховима:

*Санак снила Кузукова када,
Чудан санак, а у гудан данак.*

Под кнезом Михајлом град је предат поново Србима. По уговору, Турци су га рушили. Кажу да су лагуми пуцали недељама док су разрушили ове зидине, начињене од самог камена, који је срастао са стеном тако да се не зна где се стена завршава, а где камен почиње. Турци су плакали рушећи ове зидове, али нису оставили ни један једини непоштеђен. Тако сад стоје тамо рушевине: голи, окрњени, проваљени, подривени зидови, утопљени у опасно шипражје, пуно подозривих шушњева, бели као осушене кости, још страшни и тако сурвани, и ћутљиви под својом мршавом травом. Ко се не боји змија и сме да начини неколико корака по једној нагнутој стази, не широј од стопале, а изнад амбиса који ту чини корито Ђетиње, откриће унутра дивне ходнице од тесаног камена који га воде у врх града, на округлу, широку кулу, пуну заостале перунике и јоргована, који ту расту на сувом песку што се начинио од разбијеног камења и малтера.

У средини града су две пећине: *Видна*, једна врста тунела у масивној стени, који спаја источну страну града са западном, и друга: *Мрагна*, широка пећина са врло уским улазом, да се човек једва увуче, без изласка и са остацима неког бунара, последње прибежиште одбране. Ко је још слободнији и уме да се вере од зида до зида, с камена на камен, пуштајући један дбун да се дохвати за други, доспеће у најбоље очуван градски ходник, и ту, ако се не сломије, јер је ходник стрмен, а пун љигавог песка од свих тих развалина, сићи ће на помол *Тавнице*. То је један велики бунар, у који би могла стати једна мања црква. Зидови су као од ходника, све четвртаст камен; само су још шири, још тврђи. Даље се не може. Још једва ако се човек нагне да загледа у дубину, у дно: ту је гомила неједнаког камења доспелог са разних страна, неке греде, гробна тишина и таласи Ђетиње, који се пенуше, лижу зидове и роморе тајанствено, као да хоће да кажу да се не треба поверавати овом варљивом миру.

Млади човек волео је ове зидине, као и све развалине. Он се посади са девојком на једну плочу у дубоком хладу који је правио врх од градске стене.

Једно јато тица прнуло би са трна на трн.

Он је био као опијен пределом који се уздизао око њега.

— Видео сам још вароши, — рече он Даници, — али морам признати да ниједна нема ове дражи . . . ове дивље романтике као што је ужичка. И онда пуна супротност: само корак, и ја видим питоме воћњаче, баште пуне цвећа. Све то на мене утиче чудно . . . изазива ми мисли о прошлости, развија снове о будућности, буди ми романтичне жеље у садашњости. Ја се осећам разнежен, готов на смех без узрока и на тих плач као увређено дете.

Бујица речи наваљивала је на Младенова уста. Млада девојка га је слушала . . . Слушала је ове речи као музику која јој је отварала нов свет у средини света који је стално око ње, а који дотле није примећивала.

Десно испод њих простирала се цела варош, са белим калдрмисаним улицама, првеним крововима и пустим пијацама. Поред вароши је текла Ђетиња, вијугајући око зидова, провлачећи се испод мостова, додирујући опуштене гране од врба и разбијајући се о воденичке бране. Испред њих се уздизала ћелава Стражара, чије дивље зеленило парао је један камени мајдан као каква рана, и иза ње зеленила се питома Пора, прошарана ливадама, гајевима, усамљеним кућама и путевима у свим правцима. А лево од њих, куд су отишли Живко и Џаја, ћутала је клисура у својој пустињској величанствености; тек што би хладан планински поветарац затресао за тренутак њено рашће, те би све стење у њој наједанпут оживело, лишће дрхтало, гранчице се превијале, зеленило се пресијавало и клисура би зашумила гунђајући и мрзовољно.

Младен, којем је фотографски занат био развио осећање за природу, одушевљавао се све више, хвалио старинске зидине, откривао јорговане и перунике, заостале из доба кад је град био у животу, дивио се једном идиличном месту на Ђетињи, успоређивао шуму у клисури са голотињом Стражаре, васкрсавао чете бораца око ових гудура, кад наједанпут замуче.

— Што ћутите? — упита га девојка после кратке почивке.

Младен не одговори одмах. Био се сетио своје болести. Најзад рече:

— Ја вам ово говорим, а ко зна кад ћу вас више видети.

Даница разумеде само прави смисао ових речи, те се извињавала:

— Ја не смем често да излазим. Мој отац је старински човек, врла прек; иначе...

— Иначе? — усуди се Бркић да понови.

— Иначе, ја не волим нашу кућу. Она ме мучи као тамница... Ја се тако лепо осећам овде.

— Па онда, изиђите... изиђимо чешће.

— Не... не, то није могуће.

Младен погледа у девојку.

Даница је била у пепељавом оделу, које јој је врло лепо стојало. Она је одисала од здравља и младости. Један прамен косе играо јој је по челу и правио ју је заносном. Па ипак, она није била срећна.

Пред овом сликом невеселе лепоте, Младен се осети побеђен.

— Видите, Данице, — ослови је он топло као сестру, а глас му задрхта као пред плач, — хвала вам што вам моје друштво није досадно. Да ви знате како су тек мени пријатни ови разговори... ове речи!... Јер је једном странцу врло тешко у овој вароши... Допустите бар да вам пишем...

— Не, за име Бога, у нашу кућу долазе само трговачка писма.

— Али, ја ћу наћи начина... И писаћу вам, не љубавна писма, већ ово што говоримо... оно што осетим кад сам далеко од вас, оно што најзад морам да кажем некоме. Не одбите ми то. Ја сам страшно сам овде, у Ужицу.

Даница не одговори ништа него се диже. Они пођоше за Цајом и Живком. Близу једне велике стене млада девојка се саже, откину један позни жут цвет и предаде га Младену.

Један слепи миш пролете. Први сумрак је падао.

6.

Дворски је дуго премишљао на који начин да пише Даници. У први мах мислио је да то учини преко Цаје. Али она, иако слободнија, била је паланачка девојка, која не сме да се често састаје са варошким младићима. После је мислио да писма предаје Живку, а овај Цаји, јер су они били комшије, другови од детињства. Ипак, није смео. Незгодно му је било да меша двоје страних у ову ствар, чисто његову и Даничину.

Већ су падали први снегови. Ужице је изгледало као мртво под својим белим покровом. Настајали су невесели дани кад зима одвоји ову варош од целог света, брда оголе, пољане опусте, и само ветар путује по залеђеним путевима.

И оно мало посла што је имао у радњи Младен је изгубио. У атељеу је било хладно. Кошава је пробијала хартију улепљену између дасака. Кафане су зврјале празне. Све се повлачило у своје куће као у дане које описује једна ужичка песма:

*Киша иде и помало сн'јега,
Тешко оном ко конака нема!*

Још само код Машана Црногорца налазио је млади странац нешто уточишта, нешто забаве у његовим сировим пошлицама и крај топле обућарске пећи.

Грознице га мучиле. С грудима није ишло како треба. Мршавео је. Поред тога, обузимала га дубока меланхолија за Београдом који је оставио, за улицом у којој је живео, за животом који је водио. Као црни облаци, на њега су нападале мисли неодређене, али тешке као брда која су граничила варошки хоризонт.

— Ја јој морам писати . . . мораћу јој писати, — понављао је у себи.

— Али како? На који начин? — долазило је питање место одговора.

Кад већ не би могао даље издржати, он би се кренуо Липом, где се налазила Радничка школа. То је била масивна стара зграда на један спрат, без украса као каква касарна. Крај последњег прозора седела је Даница за својом шиваћом машином и радила. Она би га увек спазила и с осмехом примила његов поздрав.

Па чак ни ово невино поздрављање није смело бити често. Јер је паланка увек будна; она увек пази бодро да се момак не приближи девојци и да се не погази освештани азијатски морал, који полази од неморалности и има максимум да »коња и жену треба држати за улар«. И млади човек је обарао главу, предајући се судбини.

Једног дана ослови га неко интимно:

— Шта радиш?

То је био Луди Дико, дечко од десетак година, прекомерно велике главе, отворених меснатих уста и слинавог носа.

Дечко се приви уз њега, умиљавајући се као младо живинче, и показа му неке слике које је копирао из зоологије.

— Ово је курјак, — рече му он, па показа на једну слику, примитивно скицирану црвеном и плавом писаљком.

Затим, опљуну прст и окрену лист, па рече:

— А ово је зец... видиш како бјежи преко ограда. Имам још... све животиње из менажерије: лав, змијски цар и мајмун... Дај ми марјаш да купим црвени и плави плајваз.

Младен је познавао овог Дика. Неко га је похвалио да лепо црта, и то му је дало право на просјачење... Црта тако животиње и тражи нешто за гуму, цртаћу хартију, писаљке. Фотографу паде на ум једна мисао, даде дечку пет пара и рече му:

— Дођи сутра у »Фотографију« да ти нешто кажем, па ћеш добити још више.

— А 'оћеш ли да ми покажеш твоје слике? Ја сад цртам цандаре.

— Хоћу... само дођи. Немој да ме превариш.

Луди Дико се показа као врло вешт писмоноша. Сви су га познавали, те ником није падао у очи кад је прилазио Даница, показивао јој своју менажерију и уз слона додавао јој љубавно писмо. Љубавно писмо! Да ли се тако могу назвати та писма у која се меће цело срце, а девојци се говори ви и избегава свака реч која опомиње на љубав?

Између двоје младих настаде дуга кореспонденција, где се табаци испуњавају, време не жали, речи се троше, и незаинтересовани посматралац се пита о чему се толико могло писати!

Даница је писала о празници својих девојачких дана, о утиску књига које је прочитала, о ситним догађајима у школи, сновима у будућности, а највише о боловима у очинској кући, која ју је притискивала као тамница. Младен је опет описивао очајне досаде туберкулозног човека који умире одавно, мало помало, и који осећа како расте јачина његових жеља уколико се смањује његова животна снага.

У томе им је прошла цела зима. Састали су се тек кад су снегови почели копнати и први бехари белети се по варошким воћњацима.

То је било на покладе, кад се по Ужицу праве љуљашке. Старо и младо излази да се љуља, јер »се то ваља«.

На Петрушића имању у Пори је чувена љуљашка одвај-када, и света ту има највише. Она је начињена од самих влачега, на највишој грани једне огромне крушке такише на врху брда, те свако не сме да седне на њу.

Брдо се црнело од народа. Љуљало се по реду. Снажни занатлиски момци замахивали су љуљашку. Међу њима је био и калфа Спасоје, у своме зеленом »костимук«, нешто мање важан него у Ади, увек на првом месту, готов да одржава ред и заповеда.

Кад дође ред на Даницу, она се нерешено окрену око себе. Доле, испод ње, белело се Ужице, са својим правим улицама и прекопаним баштама.

— Ју, не смем! — викну она.

Спасоје јој притрча и хтеде је осоколити. Али, девојка тек тада врисну:

— Не, не, не.

Младен је нехотице погађао одавно куда циља Спасојева услужност, па хтеде сад да му натрља нос.

— Седите само! — рече он Даници. — Ја ћу вас љуљати... не бојте се ништа.

Млада девојка награди фотграфу једним осмехом и удобно се намести на седишту, начињеном од увезаних крпа.

— Та батал' те, Дворски. Ви сте слаби! — усуди се Спасоје.

— Остав' те ме на миру! — викну му оштро млади човек и зањиха своју драгану.

Љуљашка је била врло тешка. Даница, тако исто, није била лака. На први замах влачези само зашкрипаше, други пут љуљашка оде мало увис. Трећи пут Дворски не пусти љуљашку, спусти се с њом низбрдо, па с њом после устрча, а кад би на врху платоа, он напреже сву снагу, цимну влачеге, клече на земљу и пусти љуљашку из руке.

— Ах! — крикну девојка.

Али је око ње већ струјао слободни зрак, и она летела високо, изнад целе вароши. Ваздух је био осетљив, давао је отпор и враћао је у наручја Младенова. Замајна сила је била толика да, при повратку, девојка хтеде да пролети изнад

испружених руку младихевих. Бркић поскочи, ухвати се за крпе од седишта и заједно са љуљашком полете узбрдо.

Шешир му је био спао. Ноге се биле раскречиле. Машна од кинеске свиле пребацивала рамена.

Кад се љуљашка врати према стаблу, он се отпусти.

Девојка полете још даље, још више. Варош се изгуби испред њених очију. Она угледа читав један венац планински и још нешто даље . . . неке загасите врхунце што се, у далекој позадини, спајају са беличастим облацима.

— Чудни звуци чули су се око мене, — рече Даница младом човеку, силазећи са љуљашке сва зајапурена и захваљујући му топло. — Изгледа ми као да сам путовала дуго кроз неку страну земљу, пуну изненађења. Има у ваздуху нечега ванземалског, нечег што опија . . . што је слађе него шећер.

— Данице, кад ћемо се опет видети, — рече младић место одговора. — Имам много да вам кажем. Зима је била дуга као заточење.

— У недељу ћу доћи код Цаје, па прођите са Живком.

Младен се био заруменио од умора и узбуђења. Једна девојка шапну другој до ње:

— Јеси ли га видела како је јак . . . као земља! Ко то каже да је јектичав?

На једној стени, која је избијала усред ливаде, седео је калфа Спасоје у своме зеленом оделу и очајној розе-машни. Он је тупо посматрао час Дворског час младу девојку пред њим, и мислио на освету.

— Сад ми неће ни она проћи без ажије! — готово гласно рече, и стеже песницу, али у џепу, како је то научно још док је био шегрт.

7.

Те недеље трговчићи су изнели клупе и сандуке пред своје дућане на тротоару главне улице. Разговарали су у групама, довикивали се преко улице и оговарали пролазнике.

Калфа Спасоје је стајао сам пред дућаном. Очекивао је своје друштво, састављено од оних ђака који лепо певају, не уче добро и воле да се напију на туђ рачун. Већ изби три сата на крошњавом звонику варошке цркве, а нико се не појави.

У зло доба изби из једне кафане Лацко телеграфиста, дописник београдских листова и помало песник. Са полуцилиндером на лево уво, истурених груди, у тесном црном капуту закопчаном на последње дугме, плавим бакенбардима, црвеним каранџилом у руници од капута, без стомака, са иберцигером у левој руци и танким штапом у десној, он приђе Спасоју звиждућући, и развуче лежерно:

— Се-ер-бус!

— Где је друштво?

— Питаш за друштво? — понови Лацко растројено.

— Ја, брате, но за кога!

— Отишли су у Биоску, у научну екскурзију, да разгледају развалине манастира Рујна, — одговори Лацко званично.

— Неће бити! — опонира Спасоје. — Прије да иду због бање. Сила је то од бање у Биосци. Каква Абација, какви ба-крачи! Излечи ти реуматизам к'о . . .

— Манастир Рујан је славан у нашој историји, — продужи телеграфиста без обзира на примедбу Спасојеу. — Ту је била прва ужичка штампарија. Већ писаћу ја о том. А где мислимо?

Последња фраза се односила на кафану где ће отићи да мезете печење са пања, пију вино и пуше специјалитете, све у здравље чекмеџета газде код кога је Спасоје служио.

— Па, ја мислим, у Турицу, код Вељка?

— Немам ништа против, — одврати Лацко повољно и поглади своје бакенбарде. — Само . . . има једна ствар?

— Која? — смерно упита калџа Спасоје, којем је импонувао овај пробрани говор паланачког телеграфиста, новинара и помало песника.

— Ствар је проста: хоће ли бити печења? — и Лацко пљуцну.

— Јавио ми је Вељко по ђетету да коље јаловицу. Каже: нешто екстра-вајн. Одвојио је за мене бубрежњаке.

— То је паметно . . . врло паметно. Не губимо време.

— 'Ајд' ти напред, па ме чекај у Међају.

— Ама, заобилазно је. Мораћемо ударити на Град.

— Не мари. Има више 'лада.

— А и газда да не примети што, — допуни телеграфист значајно.

За то време седели су Даница и Младен на Граду, на ономе истоме месту где су седели прошле јесени.

Пролеће је расипало своју топлоту, у којој се дивље брдо расцветавало. Чудне боје цвећа дрхтале су по песку од разбијених зидова: нежна плава боја попине капице мешала се са интензивним жутилом неког отровног цвета, бледа трава је крила под собом модру љубичицу, трње се покривало белилом свога бехара, леске се китиле црним ресама, а овде онде расцветавала се перуника у букетима. Све то је увијала нека дирљива благод, романтична тишина планинског ваздуха.

— . . . То начини пустош у мојој души, — јадао се Дворски својој пријатељици, здравој као тај ваздух, јакој као темељи зидина који су се више њих кострешили. — Многе и многе дане премишљао сам: како ћу да живим, како да разумем свет који ме окружује. Понекад бих предузео понешто ново, радио марљиво, али већ другог дана пао бих у очајање и мрсио своју косу.

Даница га није разумевала добро, али је осећала да пати, те уздахну, као да је хтела олакшати патњу своје пријатељу.

— На мене наваљују таласи мисли који ме заносе, љуљају ме и ваљају; ја се преносим у један свет где хиљаде слика иду једна за другом без прекида.

Младен је био, поред болести, наследио од својих родитеља сву нервозност свога оца и све нежности своје мајке, којој је наличио као слика. Био се толико пренео у своје исповести да се и сам осећао разнежен дубоко до срца, близу плача.

— У тим тренуцима ваша писма су ме спасавала. Ја нисам ништа у свом животу осетио слађе од дрхтавице која би ме обузела кад сам отварао ваше љубичасте врло уске коферте. Чини ми се да сам могао погинути за свако од њих.

Изнад њихових глава зашуме један јоргован, сав у цвету.

— Та писма су била мој једини повереник. Што нисам могао писати вама, ја сам шаптао вашем рукопису. Моји снови су се огледали у контурама ваших слова. Она су ме опомињала на плачне мелодије, где сам проналазио одломке својих осећања прикривене, разбијене, смрвљене. Не једанпут, ја сам из њих изазивао цело ваше срце, и ваше патње упоређивао са мојима. И ја сам се успављивао, уљушкан свим овим, као таласима јед-

ног језера у некој срећнијој земљи и под небом блажим од нашег.

Испод њих се видела варош и парче једне улице. На телеграфској жици одмарало се неколико ластавица.

Наједанпут Даница задрхта.

— Ја сам пропала! — промуца она.

Уз пут који је водио ка Граду пео се Спасоје са Лацком.

Девојка је имала разлоге зашто се бојала. Паланка не допушта ове састанке, а још мање на овом месту, скривеном, пуном траве, заводљивог дбуња и зеленог бусења као готових постеља. Паланка има свој морал, своју филозофију, и не верује девојкама колико ни младићима. Она неће да зна за осећања виша од инстинкта.

— Склонимо се... овамо, за јоргован, у град, ја познајем пут, — убрзано јој рече Младен.

Али је било доцкан. Пакосно око Спасојево већ се смешило, а Лацко, у пози паланачког кербера, који је срео нешто неочекивано и питао се да ли је то могуће, био је смешан.

— Добар дан! — развуче Спасоје понизно и пакосно.

Девојка га погледа право, зацрвени се, и не одговори ништа.

Спасоја збуну ова упорност, те продужи пут, сагнуте главе. Тек се окрете, да види шта раде оно двоје кад му Лацко примети:

— Ти доби корпу!

— Добиће она још већу! — одговори калфа јетко.

Мало даље, они наиђоше на Живка и Цају. Ово двоје седели су на једној стени и читали *Песме против тираније*. Двоје младих се и не обазре на неочекиване пролазнике.

— Видиш бруке! — примети Спасоје. — Па ни да се застиде!

— О, tempora, о, mores! — уздахну Лацко.

Младен хтеде да се дигне и приђе Цаји и Живку. Али, Даница му не допусти. Она је имала тврду ужичку главу, која зна да пркоси, те рече да остану ту док Спасоје не замакне за брдо.

— Хоћу да му покажем да га се не бојим.

И наслоњена на један камен, покривен влажном маховином, она је гледала упорно за трговачким калфом, намрштена

погледа, чела изазивачког и уста напућених као да је хтела рећи:

— Покушај само! Ја те се не бојим... ни тебе, ни твога Лацка, ни целе ове вароши, где ми је тешко као у гробу. Ја вас све презирем.

Иза ње се моделисала стена, висока као црква. Над главом јој се надносио јоргован пун нежнога цвећа. Око ње се издизале масивне планине, чије шуме се заодевале првим зеленилом. Ђетиња се пенушала око стења, и у романтичним водопадима падала у вирове. А даље, од Стражаре па све до Малих Крушчица, био је празан простор ужичке котлине, оивичене овде онде последњим снегом. Али, Младен није видео ништа друго до њу, Даницу, наслоњену на парче стене која се чинила да дрхти на пролетњем сунцу. И он није могао одвојити очи од ове слике, коју је цео ужички пејсаж урамљивао, као да је знао да је види можда за последњи пут тако блиску њему и само његову.

8.

Странци који би нас судили по нашим дневним листовима добили би о нама мишљење још горе него што га већ имају. Допис који је објављен о састанку Младена и Данице на ужичком Граду био је пун грубих шала, недостојних подметања и свирепих лажи.

Ко год је познавао сироту девојку, није могао веровати о раскопчаној блузи усред бела дана, у шетње у Мрачну пећину, у труње по коси. Па ипак, све што је знало читати и срицати по овој паланци где врлине угушује ситничарство интереса, сопствена беда развија злурадост, навике сужава страх шта ће рећи свет и где су страсти ретке, — тражило је новине у којима је изишао тај допис.

И онда се говорило са околишењем, слегало раменима, осмехивало скептички.

— Знаш ли, јадан, да ти Даница неће више у школу. Управа јој забранила! — јави, одмах после тога, Машан Црногорац своме пријатељу.

Донста, истога дана кад се појавио допис састале су се чланице управе Радничке школе на савет.

То су биле оне жене за које се каже да су »из првих кућа«, а које живе као дрво не мењајући се. Оне расту право, не скрећу никад с правог пута, уживају у ономе што знају, додају сваке године још понешто своје знању, не могу да замисле да би овај свет могао постојати без њих и воле само лицемерство.

Девојка је признала да је тога дана била заједно са Дворским на Граду. То је било довољно: поштена девојка не сме одлазити са младићима на таква места. Шта их се тиче шта је било даље: то се не да опростити, и Даници није било више места међу добром децом.

— Ама, јесу ли те жене луде? — побуни се млади човек на ову нову неправду која му се чинила. — Ја нисам додирнуо ту госпођицу колико ни све друге краљевско-српске девојке!

Заман се млади човек бунио. На њега су нападале рђаве мисли као рђаво време.

— Није истина да ти је она била равнодушна као и свака друга, — говорио му је један унутарњи глас.

— И она пати због мене, — мислио је други пут.

Хтео јој је помоћи, тој малој паланчанки која се нашла око њега, засладила му својим присуством, писмима и разговорима његово самовање у овом изгнанству. Он је хтео да покаже целом свету да између њега и ње није било ничега до речи, благих, пробраних, безопасних речи. Он није налазио ништа рђаво у њеним поступцима. Шта више, она му је изгледала тако лепа у својој жудњи за животом ширим него што су видици у кориту Ђетиње.

Али, како да то покаже? На који начин да то учини? Ко ће му у вароши веровати?

У тим мислима, он је шетао, седао и осећао се уморан као да је покретао цео свет.

— Мора се нешто урадит', чоче! — рече му и Машан једног дана.

Сем тога, ни Дворском није било лако. Ко га види, запиткује га безобзирно, задиркује цинички, приговара безбожно.

Дође му да прекине све и остави Ужице. У тренутку да то учини, он осети како је везан за њ везама много јачим него што је мислио. Упркос свега, Ужице је било његова варош изабрана, у њега је пренео све, он је веровао у Ужице и волео

га. Он је волео његове улице пуна тишине, његова брда где су призори стално променљиви. На сваком кораку оставио је нешто од себе самог. У овој вароши је започео живот озбиљног човека, у којем је учествовао свим дрхтајима свога бића.

Једног дана седео је тако неодлучан са Машаном на прагу »Фотографије«. Са једног изгубљеног облака је падала ситна киша. Она је освежавала ваздух, залевала коров око дућана, куцкала по Толовим Зидинама, прскала калдрму.

— А ну, јадан, што не запросиш ђевушу, — рече му Машан изненада. — Светога ми Василија, даће ти је Веселчи.

Дворски га погледа зачуђено, па се онда осмехну. Тај осмех је био једва приметан, а жалостан као покров на мртвацу.

— Видиш ли, Машане, ове зидине. Све је код њих лепо почето . . . све је спремљено што треба за кућу: брдо подзидано, авлија поплочана, темељи ударени, али куће нема. Ја сам ти као те зидине. Ја имам двадесет година, знам свој занат, у радњи имам све што ми треба . . . темељи су ту, све спремљено за живот, али мени нема живота. И неће га бити, ја то верујем, ја то знам. Мој отац је умро тек што сам се родио. Моје детињство је једна дуга историја тејева, црвених водица, апотекарских мириса. Мајка је бдила нада мном, и дан и ноћ, па је после умрла од исте болести као и отац. Ја сам труо. Ја могу можда још неко време овако . . . Али, ја не могу . . . не смем упропастити неког другог . . . и хоћу да се моје зло заврши са мном.

Дворски је говорио брзо. По лицу му је било избиле неко плаветно руменило, а по бледом челу хватала се једна кап зноја.

9.

Догађај са Дворским и Даницом би се можда заборавио да га нека тајанствена рука није стално обнављала.

Сваки дан је доносио један нов детаљ. Допис се развијао, уметала се причања очевидаца, исплетао се читав роман. Чак варошки шегрти почеше да певају једну песму о томе.

Млади човек је патио дубоко. Он беше изгубио свако спокојство које га је дотле одржавало у животу. Небо је тежило над њим као пред буру. И он је осећао као да ће доћи још нешто, неизбежно и фатално, и да ће му разрушити, уништити све што је имао и што је називао својим.

Још теже му је било што ништа није знао о Даници. Она се нигде није појављивала. Њена кућа, с прозорима на шалоне, стајала је неприступачна и ћутљива. Дворски није чак смео туда ни проћи: прво, што га не би радо видели у тој улици, а друго, што би потсећао комшилуку на своју историју са Даницом.

Кад ништа друго није могао, он је излазио на једно оближње брдо и посматрао ту кућу. Она је била старински тип ужичких кућа. Образовала је потпун квадрат. Кров јој је био у виду звезде. Уврх крова налазила се плехана вртешка, која је својом руком показивала куда ветар дува. Са улице, на првом спрату виделе се само неке мазгале, јер је цео спрат био један огроман подрум. Прозори од другог спрата били су наравно већи, али под самим кровом, тако да их је широка стреја заклањала до половине. У авлији се видела око куће велика диванана обојена у српску тробојку. Од куће, па све до идуће суседске зграде, био је масиван зид од ћерпича. На зиду је била само једна капија, на којој гвоздена алка у лавовској чељустима врши овде још улогу електричног звонцета.

Овај тип куће, на који ми данас мало обраћамо пажње, заслужује већег изучавања. У њима је укус наших старих; у њима њихов начин живљења, друштвености, јавног укуса и мишљења о варошима и о варошком животу. Али, ово није у овом тренутку интересовало младога човека. Он је посматрао ту кућу и мислио на једну девојку која је ту затворена и трпи исту муку као и он.

— Не, ја јој морам помоћи, ма по цену живота. Част је преча од живота.

И он се реши да запроси девојку. То је био ј дини пут да покаже свакоме да је његова пријатељица поштена девојка, а он да није један баналан заводник.

Спремише се, он и Машан, и одоше кући газде Веселина.

Било је то после подне. Нико не изиђе пред њих. Авлија је зврјала празна. Из подрума је ударао задах на плесан и пиће. У дворишту видеше још једну зграду, сниску и дугачку, ваљда за млађе. Даље, преко буњишта, видела се башта са лејама лука, приткама за боранију, зеленом стазом по средини, домаћим цвећем и с једним лањским хладњаком.

Тек кад се успеше уз басамаке и отворише проста старинска врата на једном мрачном претсобљу, истрча пред њих једна

жепа још млада, али поружњала пре времена, као многе наше жене у провинцији. То је била Даничина мајка.

— Газдарице, поздрави ми газда-Веселина, — рече јој одрешито Црногорац, — и кажуј му, грдан не био, да смо дошли до њега да се разговоримо ка' исти пријатељи.

Жена их збуњено уведе у »салу«, једну овећу одају, у којој је био један кревет, покривен срцадом и окружен истим таквим јастуцима, две клупе до зида, застрте вуненим ћилимом, остарео орман од ораховине, жуто огледало и »живопис« Веселина и његове домаћице из њихових младих година.

Кад се Веселин појави, човек од својих педесет година, с великим залисцима, крупних обрва, меснатог носа, намрштеног погледа и зловољан, Машан шапну за себе:

— Помоз', Боже, раднијем Србима!

Затим се диже, рукова се с Веселином, па не дајући му времена ни да их погледа, започе:

— Ја, лијепе ти сале, домаћине, а и јесте у правога кућића. Љевше ти је нема на Цетињу. А ко ти, чоче, изради оне слике, да Бог да му се позлатила.

— Чортановић.

— Ја, чуја сам за њега. Предава' је у гимназију. То ти је био мајстор од мајстора. Шумадији осветља' је образ, — хвали Машан и поче да ређа историју уметности у Ужицу, коју су састављали разни учитељи цртања и варошки молери. Кад дође на данашње доба, он луци Дворског по рамену и рече:

— А ово ти је ћетић од ћетића. Равнога му нема до Млетака. То ти је кућа од Косова. Дван'ест му момака на тезгу смрди. Двори су му наред Биограда... одмах до краљевих: врата у врата, пенџер у пенџер, а пазе се ка' исти рођаци. Но чујеш ме, газда-Веселине, да ми привјенчаш овог ћетића са твојом ћевушом.

Машан заћута. Наста тешка тишина. Газда Веселин је трљао нос као да је мислио шта ће рећи. Најзад диже главу, погледа оба госта, па онда пружи прст десно од њега, камо су била врата, и рече тихо:

— Напоље.

Реч се једва чула. Али, све ју је понављало: накомрштене обрве газдине, његов плав нос врло раширен, блистави залисци на челу, и прст који је показивао врата.

Машан и Дворски се обреше на дну степеница не знајући ни сами како.

Ту их је чекала једна прилика која је дрхтала и приближала се у мрак. Она пружи обе руке: десну Дворском, а леву Машану, и промуца:

— Хвала... хвала вам велико.

У том загрме са горњег спрата рапав Веселинов глас:

— Ја, ја... још то само! Зар сам ја одранио моју ћецу за којекакве свјетске протуве!

Дворски заусти да нешто каже Даница. Али га Машан повуче за рукав, и они се већ нађоше на сокаку.

Кад их запахну улична врућина, Машан извуче једну црвену мараму из недара, отра чело и рече испрекидано:

— Е, мој Дворски. Пропадосмо ти ка' Јанко на Косову. Не кажуј ником ову нашу бруку. Смијаће нам се цијело Ужице.

Дворски је дисао дубоко. Осећао је да му се неки терет свалио са душе: он је учинио све што је могао. Даље није било у његовој власти. Даница му је рекла хвала. Друго га се није тичало... није марио шта ће рећи свет.

Али је он био блед као крпа. Јер му једна ствар изиђе пред очи, јасна као дан: са Даницом је све свршено, она више за њега не постоји на свету, њему ништа више не остаје од ње.

Он је сад осећао нов, физички бол. Нешто га је стезало у грудима. Он се накашља. Кад скиде мараму са уста, она је била сва црвена.

— Машане, — рече он полако, — хвала ти на овој услузи... она није била пријатна, ја знам, и можда мој брат не би ми је учинио. Хвала ти и на ранијим услугама, али учини ми још једну... води ме кући. Са мном је свршено.

Црногорац га погледа изненађено: Младен је клецао. Он га хтеде охрабрити.

— А ну, чоче, не дај се ђаволу. Водићу те до краја свијета. Светога ми Василија, није то ништа. Само си се заморија. Ајмо овђе, код нашега побратима... има ти он пића свакојака каква ти га нејма у Латина.

— Не... не, Машане. Води ме кући. Ноге ме издају. Свест мркне. Ја не могу даље.

Дрвеће по улицама опуштало гране. Два човека, држећи се испод руке, одмицала су полагаано. Једно псето, које се било

извалило у прашину, подиже главу и погледа их сажаливо, као да их је питало може ли им шта помоћи. Паланка је замирала под првим врућинама.

10.

Није прошло ни десетак дана од ове чудне просидбе, а Дворски паде у постељу. Болест која је потајно рила по њему појавила се наједанпут и начинила пустош.

У једној великој, сивој соби, која је ударала на лекарију и неизветрен ваздух, лежао је несрећни младић на једном кревету. Његова газдарица се трудила, али на свој начин. Око њега је било очајање и несрећа. Лице упало, жуто, мртвачко, обрасло у густу браду, која је још појачавала самртно бледило. Очи, светле као жеравица, гледају некако нејасно, неодређено. А глас као да долази већ из гроба, потмуо и очајан.

Док је он тако лежао, напољу је текао живот, ничим незаустављен. Њега се ретко ко сећао и обилазио. Тек ако с времена на време обиђе га Машан Црногорац или Живко. Они му донесу новости из света, који је већ за њега био затворен.

— Јуче неко претука' калфа-Спасоја, — јави се једног дана Машан. — Нашли га код Табана без свијести. На главу му био цак. Заудара' је ка' иста стрвина, те ти га у ријеку, па онда у шпитаљ. Капетанин ме испитува... ама, бож'а ми вјера, нијесам ја. Не би' поганија руке.

Младен га је слушао равнодушно. Њега је нестајало... Људска ситничарства нису се више лепила за њега. И он се питао:

— Нашто то? Зашто да га туку?

— А то ће ти бити Веселинови момци. Курјак ти је то; он никоме дужан не остаје, аратос га било.

Други пут му Живко рече да је видео Даницу.

— Био сам јуче код Цаје, — рече му он. — Била је и Даница. Остали смо до самога мрака. Даница је непрестано говорила о теби. Она верује да ћеш ти оздравити, и ми смо, разуме се, то исто говорили.

Једанпут га је посетила и Цаја. Донела му је слатког од јагода и једва се уздржала од плача.

Она је хтела да му нешто каже, али није знала на који начин. Најзад рече:

— Поздравила вас Даница... Она је хтела да дође са мном, али није могла... није никако смела. Више нигде не излази.

Младен је био обукао некакав грудњак, и могло се видети како му се груди слабо дижу и спуштају.

— А што не излази? — упита Младен, тек да нешто каже.

— Да, хтела сам вам то рећи. Она је врло несрећна. Она вас моли за опроштење... за све што сте морали да поднесете због ње.

— Не, ја нисам ништа трпео због ње, — одговори млади човек кавалерски. — Ако је ту ко крив, то сам само ја... и нико више.

— Она је крива, — понови девојка, — она се удаје за једног трговца из Чачка.

Тешка реч је пала, и Цаја оборн очи, не смејући да види какав је утисак учинила.

Дворски не одговори ништа. Он није волео ову девојку да је узме за жену, али ипак... новост је била страшна, и он заусти да каже:

— Што није причекала док не умрем.

Али се савлада и рече:

— Не кривите је... она је имала право.

Ова реченица се једва чула и наличила је готово на уздах.

У соби наста тишина. С времена на време, млади човек је кашљао и избацивао велику количину жута шлајма у једну мараму.

Цаја му поправи јастук, да му глава не буде ниско, и пусти га да се искашље.

— Хоћете ли да узмете штогод, — рече му она, готово кроз плач. — Какав лек?

— Ја сам их доста узимао, али ништа не помаже... Дајте ми мало од нашега слатког.

Девојка отвори теглу, нађе једну кашчицу, донесе чашу свеже воде и принесе му.

Болесник испи чашу до дна.

— Дајте ми још мало. Ово слатко ме опомиње на моју мајку. Она га је увек имала и говорила је да је лековито... Хвала, Цајо.

Младен, који се био мало подигнуо из постеље, опет леже.

У соби наста још несноснија тишина.

— Па шта радите иначе? — опет ће девојка, тек да се не ћути.

— Сит сам свега. Све ми се досадило . . . и једва чекам да се и са мном једанпут сврши, — закрешта једва чујни глас болесников.

Млада девојка се стресе. Она осети у овој реченици трагедију целог једног живота. Даље није могла остати, те се диже.

— Ако вам устреба штогод, — рече му она при поласку, — јавите ми преко газдарице. Моја мајка вас је поздравила и рекла ми да вам то кажем.

— Хвала, Цајо. Мени не треба ништа. Поздравите мајку и кажите јој да је то врло лепо од ње. Поздравите и Даницу. Нека она себи не пребацује ништа. Она је била врло добра према мени . . . и ма шта било са мном, ја ћу остати њен најбољи пријатељ.

Газда Веселин се журио са свадбом. Он је био прек, пијаница, суров, али је он волео своје дете и хтео га начинити срећним. Удавао је Даницу ван Ужица и испуњавао један њен сан. Само се бојао да момак не сазна шта изопачено од оне њене историје са Дворским, те је непрестано журио око спреме, скраћивао све што се могло и стално се дописивао са новим пријатељима.

Свадба је била на саму Госпојину, како се у Ужицу зове Велика Госпођа.

Дан је био врло леп, од оних дана пред крај лета кад мирише отава, кад су ужичка брда пуна росе и у ваздуху се осећа нека недопевана песма, жалосна као живот.

Младен је лежао у својој соби сам. Држао је неку књигу пред собом, док су му мисли лутале далеко ван собе.

Један снажан сноп подневске светлости улазио је у собу.

Ова светлост га је опомињала на нешто. Он се сећао са слашћу првог познанства са Даницом . . . пре годину дана . . . у Ади . . . у истој овој неранцастој светлости пред крај лета. Она је била у грао хаљини од штофа са једним тесним капутићем. Коло је било престало. Држали су се за руке . . . шантали једно другом бесмислене речи, и били срећни. Ах, ове речи које нису значиле ништа, а које су садржавале целу сферу њиховог срца. Ниједна од њих није остала.

Са дна улице прекиде Младена нека вика. Као опоменут неодређеном слутњом да ће видети Даницу, он се извуче из постеље, с муком обуче један стари иберцигер и, придржавајући се кревета, успе да приђе прозору.

То су били сватови.

Један здрав момак, снажан као бик, јашио је напред и носио развијен барјак. За њим је касало још неколико коњаника, весели, зајапурених образа, пијани. За њима се отегао низ фијакера.

Млади човек задрхта.

У првим колима је седела Даница. Обучена у бело, са неравним цвећем око главе, она је била лепша него икад.

Девер, с лентом на грудима и великим букетом цвећа, »знајма« ју је, описујући јој Чачак, парк поред Мораве, цркву с великим кубетом. Она га је слушала, али га није разумевала. Она је видела да се примиче Младеновој кући и бледела је, слична цвећу око њене главе.

— Ах! — крикну она, и наслони се на девера, сва уздрхтала.

На прозору једне ниске куће стајала је једна мртвачка глава... и смешила се на њу, честитала јој својим сувим устима и пунила неким сузама своје шупље очи.

Даница се поврати. Она се поклониле дубоко тој глави, осмехну захвално, њене очи напунише се такође сузама, и она махну руком у знак: збогом, али су поред ње већ пролазиле друге куће, старинске ужичке зграде без украса.

— Сиромах младић! — рече девер, очекујући објашњење.

Кад Даница не одговори ништа, он продужи:

— Нема ништа од њега. То је ваљда неки ваш рођак?

— Да! — промуца Даница, и притиште мараму на очи.

Кад прођоше њена кола, Дворски се спусти на једну столицу. Његова глава клону, а крв, у црвеним концима, потече из уста. Он је пусти да иде: то му је олакшало тежак грч који га је стегао усред прсију.

Никога није било поред њега. Само онај сноп неравних светлости продирао је кроз прозор и опомињао га на речни слатке и потрошене, чији невесео спомен је благо бунио његова успавана чула, док га је шкрипа кола опором враћала у живот.